

УДК 330.5:330.837:[711.438+631.11]

*О.Г. ШПИКУЛЯК, доктор економічних наук, професор
декан економічного факультету
Вінницький національний аграрний університет
В.А. ПЕХОВ, здобувач
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Формування та інституціоналізація соціального капіталу в розвитку аграрного підприємництва: методологічні аспекти оцінки

Постановка проблеми. Аграрне підприємство як складна, багатогранна інституційна система характеризується рядом різномірних за сутнісними характеристиками аспектів розвитку, серед яких звертаємо увагу на формування та інституціоналізацію соціального капіталу. Постановка питання в зазначеному ракурсі актуалізується необхідністю застосування в дослідженнях методології міждисциплінарного синтезу, яка включає крім економічних, методи суміжних наук – політичної, соціологічної, природничих. Задана конструкція дослідницького процесу проектує об'єктивну можливість віднайти новизну не лише в суто економічному плані, а й в еволюційно-інституційному. Тому тут зосереджуємо увагу на соціальному капіталі, засади його формування та інституціоналізації в інституційній системі аграрного підприємництва як провісника ефективності, консолідації ресурсів, розв'язання соціально-трудомих проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема соціального капіталу актуалізується на практиці й у дослідженнях науковців як в історичному контексті наукового пошуку (походить із підвалин класичної теорії) та ареалі дослідницького сьогодення, у тому числі агроекономічного (викликає інтерес у сучасників). Аналізуючи дослідження й публікації з

проблематики соціального капіталу, розділимо їх на два сегменти: фундація концепцій розуміння даного інституціонального утворення і сучасні напрацювання в логічній схемі наукових обґрунтувань піднятої проблеми. Фундаторами концепції соціального капіталу вважаються П. Бурдьє [11], Дж. Коулман [12], С. Брайант [12], Ф. Фукуяма [10], Г. Беккер [15], Р. Патнам, Ф. Сабатіні та ін.

У національній економіці й суспільстві, а також інституціоналізації його в аграрній сфері через розвиток підприємництва, ця проблема знаходить відображення у працях таких науковців, як: В. Геєць [4], П. Саблук [19], Ю. Лупенко [20], В. Жук [20], В. Юрчишин [18], М. Малік [19, 22], В. Валентинов [13], Т. Осташко [1], Н. Бусова [2], Т. Лужанська [3], А. Бова [5], М. Лесечко [7], М. Туган-Барановський [9], С. Сисоєв [14], В. Степаненко [17], О. Булавка [19] та ін. Визначення соціального капіталу багатомірне й багатоаспектне, воно охоплює різні стадії життєвого циклу суспільства, адже базисом соціального капіталу є особистість як творець усіх надбань. Тому соціальний капітал розглядається як економістами, так і соціологами, але єдиний підхід відсутній.

Вважається, що соціальний капітал – це потенціал особистості, який ґрунтується на соціальних надбаннях, міжособистісних зв'язках, груповій взаємодії, взаємній довірі, участі людини в організації. Формується на рівні особистості та колективу, що вказує на

© О.Г. Шпикуляк, В.А. Пехов, 2015

його індивідуальний і колективний характер. Проблема соціального капіталу постала на відповідному етапі розвитку прогресивних постіндустріальних суспільств, які перейшли у фазу стійкого усвідомлення визначальної ролі особистості, її соціально-економічних надбань, забезпечення добробуту.

Мета статті – розкрити сутнісні характеристики соціального капіталу, визначивши його місце в економіці та соціумі загалом, а також окреслити особливості його формування й інституціоналізації у розвитку аграрного підприємництва та аграрного соціуму, зокрема через процеси кооперації.

Виклад основних результатів дослідження. Результативна частина дослідницьких напрацювань у контексті досягнення визначеної мети позиціонується нами як багатогранна й багатоаспектна, але першооснову розуміння явища «соціальний капітал», закладено в концепціях наукового пошуку, які пропагують інституціональну методологію.

Соціальний капітал має пряме відношення до розвитку підприємницької діяльності, втілення кооперації, адже практично інституціоналізується (упроваджується) у її функціонуванні, зокрема дану думку тією чи іншою мірою підтримують цілий ряд дослідників, зокрема: П. Бурдьє [11] розглянув соціальний капітал як соціальний простір; Дж. Коулмен [12] – будь-який прояв неформальної соціальної організації, котра виступає як продуктивний ресурс для одного або більше акторів. Конкретніше як прямо, так і опосередковано про зв'язок соціального капіталу й кооперації зазначав український ідеолог кооперації М. Туган-Барановський, який у роботі “Соціальні основи кооперації” виклав основи теорії соціального капіталу [9]. На його думку, конкуренція і кооперація є двома основними взаємодоповнюючими процесами ринкової економіки й нині тісно пов'язані з теорією розвитку соціального капіталу суспільства.

В аспекті общини соціальний капітал асоціюється з клубами, угрупованнями; представники мережаного підходу зосереджують увагу на важливості вертикальних і горизонтальних зв'язків між людьми, відносинах всередині общин та фірм (Астон М., Грановеттер М., Борт Р., Портес А.); прибіч-

ники інституційного підходу (Скокпол Т., Нек С.) розглядають вплив формальних інститутів на накопичення соціального капіталу в межах груп; синергетичний підхід обґрунтовує виключно важливу значимість для розвитку економіки партнерства бізнесу, суспільства і держави (Аванс П., Ішам Дж., Нараян Д., Вулкок М.) [14].

Наведені підходи до розуміння соціального капіталу обґрунтовують його сутність переважно з позицій соціології та психологічних засад поведінки людей у колективі. Увага акцентується лише на зв'язках між людьми як засобах поєднання їхніх інтересів, що здатні відігравати превалюючу роль у функціонуванні інституційних утворень. При цьому вважаємо, що економічний аспект соціального капіталу здебільшого ігнорується, окрім кооперативних принципів при формуванні й використанні зв'язків між людьми в організаціях як свого роду активу (Фукуяма Ф., Вулкок М., Патнем Р., Скіф М.). Проте недоцільною є концентрація наукової думки лише на соціально-психологічних аспектах соціального капіталу. Адже сучасний етап розвитку суспільних формацій саме вказує на безумовну доцільність введення та утвердження в економічній теорії поняття «соціальний капітал» як відповідного активу, що по окремих показниках може оцінюватися навіть через вартість. Тобто припускаємо, що соціальний капітал, хоча й величина нестабільна, але певні його аспекти мають вартість. Таке припущення ґрунтується на тому, що якщо говорити про походження соціального капіталу, то його безумовним і головним носієм є індивідуум (людина-працівник).

Разом із тим вважаємо, що соціальний капітал у своєму формуванні й інституціоналізації наслідують ефекти ідеології управління підприємством, галуззю, розвитком території, а також державою на певних етапах їх еволюції. Переконливим прикладом, який підтверджує означену нами гіпотезу, є діаметральна протилежність соціального капіталу національного аграрного сектору радянського періоду та сучасної епохи – незалежності, зокрема в першому випадку – це соціальний капітал колективного типу, а в другому – тяжіє до індивідуального з яскра-

во вираженими ознаками системної недовіри до державних і ринкових інститутів. Це особливо помітно на даному етапі, коли держава як владний інститут із певною байдужістю ставиться до соціуму й часто не виконує своїх функцій, чим дестимулює бажання участі індивіда в суспільному процесі, особливо до цього «прихильний» аграрний соціум.

Яскравим прикладом, що підтверджує деусуспільнення соціального капіталу, зок-

рема в частині підтримки та поширення найбільш соціально-спрямованих форм організації підприємницької діяльності, є проблема розвитку кооперації. Даючи оцінку тенденціям і ефектам кооперування, особливо в обслуговуючому сегменті поширення даної форми економічних взаємодій, бачимо реальну картину, в тому числі щодо розвитку соціального капіталу. З цього приводу проаналізуємо організаційно-функціональні ефекти кооперування (табл. 1; 2).

1. Інституційна динаміка розвитку виробничої та обслуговуючої кооперації в Україні*

Показник	Рік						
	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Виробничі кооперативи							
Кількість діючих сільськогосподарських виробничих кооперативів (на 1 липня), од.	1521	1101	1001	952	905	856	810
Обслуговуючі кооперативи							
Станом на 01.01.2009	Станом на 01.01.2010	Станом на 01.01.2011	Станом на 01.01.2012	Станом на 01.01.2013	Станом на 01.01.2014		
496	645	583	774	885	1017		

*Дані Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Із практики відомо, що економічні трансформації аграрного сектору мають безперечно наслідки для села й для соціального капіталу. Виключна роль сільськогосподарського виробництва у житті села як життєвого середовища та господарської системи зумовлена природою вітчизняного сільського розвитку. Як показують дані про розвиток сільськогос-

подарської кооперації (див. табл. 1; 2), інституціоналізація соціального капіталу ринково-конкурентного типу відбувається дуже повільно, адже традиції минулої української дійсності домінують, до того ж у селян відсутня мотивація до об'єднання задля спільної соціально-господарської діяльності на благо суспільства.

2. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи за видами діяльності*

станом на 1 січня 2015 року

Напрямок діяльності СОК	Кількість, од.		За видами діяльності, од.									
			переробні		заготівельно-збутові		постачальницькі		інші		багатофункціональні	
	за ре-е-стр.	діючі	за ре-е-стр.	діючі	за ре-е-стр.	діючі	за ре-е-стр.	діючі	за ре-е-стр.	діючі	за ре-е-стр.	діючі
З обробітку землі та збирання врожаю	246	147	9	7	14	11	4	3	39	24	180	102
Молочарські	288	179	9	2	159	94	4	3	14	5	102	75
М'ясні	30	16	3	0	9	5	0	0	6	3	12	8
Плодоовочеві	102	66	2	0	43	23	8	5	10	5	39	33
Зернові	47	34	7	5	12	5	1	1	3	1	24	22
Інші	309	171	11	8	27	17	6	2	108	76	157	68
Усього	1022	613	41	22	264	155	23	14	180	114	514	308

*Дані Міністерства аграрної політики та продовольства України.

Ринкові перетворення у сільському секторі економіки, особливо у виробничо-господарській системі, виявилися у часовому проміжку тривалими і продовжуються надалі. Несприйняття селянином необхідності

реформ виявилось близьким до байдужості, яка постала антистимулом поступального сільського розвитку. Більш-менш сталий на період започаткування реформ соціальний капітал зазнав кардинальної деформації, а

становлення ринкового соціального капіталу проходить в умовах глибоких проявів байдужості селянина. Відсутні ефективні стимули, а дієві мотиви ринкового життя не сформовано, все це в комплексі з неефективною, недосконалою державною аграрною політикою стримує позитивні процеси на селі. Слушну думку з цього приводу висловлює Т.О. Осташко, вважаючи, що крім політичних чинників, неоднозначні наслідки реформ частково пояснюються недооцінкою сфери неформальних інституцій. Інституційні трансформації в перехідних суспільствах поширюються на цінності, звичаї, норми поведінки людей, а згодом впливають на менталітет нації. Не було досягнуто навіть базової умови здійснення ринкових трансформацій в аграрному секторі – створення атмосфери довіри до аграрних реформ серед сільського населення [1, с. 12]. Соціальний капітал формується відповідно до стратегії, яка пропонується державою щодо сільського розвитку й сільського господарства.

Переорієнтація соціального капіталу в індивідуальну площину розвитку зумовлена об'єктивними політико-екологічними чинниками, підтверджена індивідуалізацією сільськогосподарського виробництва, коли велику питому вагу мають особисті селянські господарства. Такий підхід скоріше деструктивний, але є вмотивованим із боку селянства і вимушеним кроком на шляху не до високого добробуту, а до виживання. Саме розв'язання проблеми виживання сільських родин дотепер стимулює підтримку існуючої структури соціального капіталу, коли селяни залишаються зі своїми внутрішніми проблемами. Діють більше відособлено від громади, ніж колективно – кооперуючись. Відособленість значною мірою зумовлена тим, що індустріальна модель розвитку сільського господарства тривалий період майже не надає селянину дієвих матеріально-грошових стимулів, а традиційне сільське господарство (особисті господарства) дало змогу „триматися на плаву”. Але подальша індивідуалізація соціального капіталу на благо розвитку особистого сектору аграрного виробництва не має перспектив з огляду на обмеженість та можливість забезпечити розширення відтворення. Хоча істо-

ричну місію даний тип господарств виконав і продовжує виконувати, забезпечивши продовольчу безпеку держави й даючи селу навіть той мінімальний ресурс для життя.

Незважаючи на брак державної підтримки, традиційна модель розвитку сільського господарства довела свою ефективність в умовах економічної кризи, коли сектор особистих селянських господарств виконав роль „буфера” при зниженні виробництва в колективному і державному секторі, чим фактично підтримав продовольчу безпеку країни. Із соціально-економічного погляду за існуючої структури зайнятості селян, коли робоча сила переорієнтована більше в особистий сектор, бажаним способом підвищення ефективності діяльності й формування стійкого соціального капіталу сільського розвитку є кооперація селян, оскільки держава об'єктивно відмежувалася від широкої підтримки сільського розвитку в економічній площині (фінансування, регулювання цін, виробництва тощо).

Сільський соціум виявився не готовим до кардинальних короткострокових змін. Трансформації на селі проходять досить повільно через небажання селян, неспроможність змінювати директивно-адміністративне середовище економічного життя на ліберально-ринкове. Проблема у наявному соціальному капіталі, який тривалий період формувалася на суспільно-колективно-державних засадах. Мається на увазі, що тривалий період селянин знаходився у „лещатах” суспільного диктату влади, тому ліберальний спосіб, конкурентний ринок виявилися йому абсолютно невідомими, адже за десятиліття ініціатива індивідуального прийняття рішень майже зникла. Лише безвихідь, об'єктивні умови необхідності вижити створили прецедент щодо приватної ініціативи, яка частково й донині постає як спосіб життя на селі.

У даному аспекті проявляється індивідуальний соціальний капітал, який є частково суспільним у межах окремої родини, селян, сусідів, які довго знають і головне – довіряють один одному.

Всупереч наявному у вітчизняного селянина потенціалу щодо формування дієвого соціального капіталу він не спроможний йо-

го реалізувати. Головна проблема полягає у відсутності мотивації, а головне – можливості реалізувати власний людський капітал на практиці, особливо у молоді.

В аграрній сфері природно, з початком глибоких ринкових перетворень почав формуватися соціальний капітал ринкового типу. Село як економічне середовище життя тривалий час розвивалося в умовах планової економіки, яка передбачала жорстку регламентацію виробничо-трудова і соціально-економічних відносин, а також поведінки індивіда (селянина). Таким чином безапеляційно можна наголосити, що відповідний соціальний капітал села й зокрема аграрний соціальний капітал погоджувався державною політикою зверху.

Селяни не мали змоги самостійно вибрати форму виробничо-трудова відносин, вона була визначена владою – колгосп. Тому вважаємо, що основою соціального капіталу на селі, його економічним базисом тривалий час був колгосп. Це накладало відповідний відбиток на спосіб життя, соціально-економічні пріоритети селянина, свободу дій.

Утвердження ринкової моделі життя на селі кардинально змінює середовище формування соціального капіталу, вносячи різноманітність і багатоплановість у життя селянина. Він вільно може реалізовувати свій підприємницький та людський потенціал, вступати в об'єднання для захисту своїх прав. Але на початку реформ селяни виявилися не готовими до „свободи дій”, тому професійні громадські організації виникали поступово. До професійних громадських організацій належать союзи, спілки, асоціації селян [3].

Структурні перетворення новітньої епохи у розвитку села зумовили урізноманітнення виробничої й невиробничої складових соціального капіталу. Виробнича складова трансформувалася із державно-колективної у приватну в результаті персоніфікації власності на землю та майно сільськогосподарських підприємств.

Становлення соціального капіталу відбувається в умовах і під впливом трансформаційних перетворень на селі. Головні зміни та структуризація соціального капіталу зумовлені динамікою формування сучасного укладу життя. Уклад життя на селі як поняття вмщує виробничі традиції, традиції ставлення до власності й результатів праці. Сільське життя як процес багатогранне, воно невіддільне від виробництва, адже господарювання це власне спосіб життя. Тому вважаємо, що соціальний капітал впливає на загальноекономічний розвиток галузі.

Державні та недержавні підприємства представляють колективний соціальний капітал, а індивідуальні товаровиробники (господарства населення) – індивідуальний соціальний капітал. Вважаємо, що соціальний капітал вищої якості використовується і поступово переходить із колективного використання до суто індивідуального (на теренах господарств населення). Така позиція селяносіїв соціального капіталу зумовлена мотиваційними та соціально-політичними аспектами розвитку села.

Висновки. Розвиток сільськогосподарської галузі супроводжується кардинальними змінами у середовищі функціонування господарських структур. Ринкове спрямування системи взаємовідносин суб'єктів підприємства між собою й адаптація їх до умов, які передбачають всебічну економічну відповідальність, затягнулися. Неспроможність виробничих структур ефективно господарювати зумовила системні труднощі в налагодженні соціального розвитку села в цілому і забезпечення соціально орієнтованого ведення діяльності. Соціальний капітал формується на основі соціальних інтересів індивідів та їх груп, оскільки будь-яка економічна потреба по мірі задоволення забезпечує соціальний результат розвитку особистості, а також створює передумови для трудової взаємодії заінтересованих осіб, тобто поєднання їхнього індивідуального соціального капіталу в колективно-трудова, який можна вважати кооперативним.

Список використаних джерел

1. *Осташко Т.О.* Ринкова трансформація аграрного сектора / Т.О. Осташко. – К.: Фенікс, 2004. – 280 с.
2. *Бусова Н.А.* Культурные нормы социального капитала / Н.А. Бусова. – www.ecsocman.edu.ru.
3. *Лужанська Т.* Професійні громадські організації в аграрному секторі економіки України: проблеми розвитку / Т. Лужанська. – Київ, Україна, проект “Аграрна політика для людського розвитку”. – Січень 2005 (№ 1). – 40 с.

4. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: нац. доп. ; за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦНБУВ, 2009. – 688 с.
5. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження// Економічний часопис / А. Бова. – XXI. – 2003, №5. – С. 46–50.
6. Bryant C.-A., Norris D. Measurement of Social Capital: the Canadian Experience // Prepared as a country report for the OECD – UK ONS International Conference on Social Capital Measurement. – London, 2002. – 16 p.
7. Лесечко М. Д. Соціальний капітал: теорія і практика : [монографія] / М. Д. Лесечко, О. Г. Сидорчук.– Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 220 с.
8. Багнюк А. Л. Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів у сучасному соціумі / А. Л. Багнюк. – Режим доступу : www.filosof.com.ua/Jornel/M_71/Vahnuk.pdf.
9. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М., 1916. – 2-е изд. ; М., 1918. – 3-е доп. изд. ; М., 1919. – переизд. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
10. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями // День. – 2006. – № 177. – С. 4. – 17 жовт.
11. Bourdieu P. Social Critique of the Judgement of Taste / P. Bourdieu, A. Distinction. – London : Routledge and Kegan Paul. – 1984. – P. 234.
12. Coleman J. Foundations of Social Theory / J. Coleman. – Cambridge (MA), 1990. – P. 307.
13. Валентинов В.Л. Теоретичні аспекти розвитку форм господарювання в аграрному секторі: роль соціального капіталу / В.Л. Валентинов ; редкол.: Д.О. Мельничук (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. вісн. НАУ. – 2003. – Вип. 72 – 382 с. – С. 307–311.
14. Сысоев С. А. Основные подходы к исследованию социального капитала / С. А. Сысоев. – www.donntu.edu.ua.
15. Беккер Г. С. Экономический взгляд на жизнь / Г. С. Беккер // Нобелевская лекция 9 дек. 1992. Мировая экономическая мысль сквозь призму веков : в 5 т. – М. : Мысль, 2004. Т. V. Всемирное признание. Лекции нобелевских лауреатов. – Кн. 1. – С. 688–706.
16. Гугнін Е. Феномен соціального капіталу / Е. Гугнін, В. Чепак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 49–56.
17. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методичні аспекти дослідження / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 24–41.
18. Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК.– 2005. – №3. – С. 3–10.
19. Концепція розвитку сільських територій до 2030 року: проект. / П.Т. Саблук, М.Й. Малік, О.Г. Булавка, В.М. Скупий, В.А. Пулім, Шпикуляк О.Г. та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 46 с.
20. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив: практич. посіб. / [Лупенко Ю.О., Жук В.М., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та ін.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 128 с.
21. Smith M.K. Social Capital – The encyclopaedia of informal education / Smith M.K. // www.infed.org/biblio/social_capital.htm.
22. Малік М.Й. Мотивація виробничої діяльності в аграрній сфері економіки [методологія і організація] / М.Й. Малік. – К. : ІАЕ, 1995. – 178 с.
23. Commons J.R. Institutional Economics / J.R. Commons // The American Economic Review. Vol. 21. – №4. – (Dec. 1931). – P. 648-657.
24. Fukuyama F. Social Capital and Global Economy// Foreign Affairs. – Volume 75, September-October, 1995. – P. 89-103.
25. Raiser M., Haerpffer C., Nowotny T., Wallace C. Social capital in transition: a first look at the evidence // European Bank for Reconstruction and Development. Working Paper. 2001. № 61.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2015 р.

* * *

Новини АПК

ПАТ «Аграрний фонд» розпочинає форвардні закупівлі зерна врожаю 2016 року

ПАТ «Аграрний фонд» оголошує про початок форвардної програми закупівлі зерна врожаю 2016 року. Загальний обсяг закупівель під час осінньої форвардної програми має скласти 400 тис. тонн зерна, з них 350 тис. тонн – пшениця 2 та 3 класів та 50 тис. тонн – жито 1, 2 та 3 класів. Загальна сума коштів, яка буде витрачена на придбання зерна, має становити 750 млн грн.

Закупівельні ціни, виходячи з яких здійснюється передплата за договорами, для жита дорівнюють 2800 грн/т, пшениці 2 класу – 3500 грн/т, 3 класу – 3400 грн/т.

Розмір попередньої оплати – не менше 45% і не більше 65% від загальної вартості поставки за договором. Вартість користування коштами попередньої оплати (авансу) за біржовими договорами – до 30% річних.

Прес-служба Мінагрополітики України